

ІДЕЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ В ОСВІТНІЙ ПАРАДИГМІ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ ХХІ ст.

У статті проаналізовано дослідження останніх 10 років та узагальнено основні теоретичні підходи вітчизняних науковців щодо феномену толерантності в сучасній педагогічній науці. Розкрито погляди педагогів на шляхи формування толерантності майбутнього вчителя/викладача навчального закладу. Багатоаспектність визначення поняття толерантності дозволила встановити класифікацію даного феномену за соціальними сферами буття та за ієрархічним принципом сходження. Описано основні види толерантності, яким найбільше приділяється увага у вітчизняному педагогічному дискурсі, а саме міжнаціональна, міжетнічна, міжкультурна толерантність. Розглянуто структуру толерантності у поєднанні концептуально-ціннісного, особистісно-мотиваційного й діяльнісно-поведінкового компонентів. Окреслено коло проблемних питань, що залишається поза межами систематизованих розробок науковців у галузі педагогіки.

В статье сделан анализ исследований последних 10 лет и обобщены основные теоретические подходы отечественных ученых относительно феномена толерантности в современной педагогической науке. Раскрываются взгляды педагогов на пути формирования толерантности будущего учителя/преподавателя учебного заведения. Многоаспектность определение понятия толерантности позволила установить классификацию данного феномена по социальным сферам бытия и по иерархическому принципу восхождения. Описаны основные виды толерантности, которым больше уделяется внимания в отечественном педагогическом дискурсе, а именно межнациональная, межэтническая, межкультурная толерантность. Рассматривается структура толерантности в сочетании концептуально-ценностного, личностно-мотивационного и деятельно-поведенческого компонентов. Очерчен круг проблемных вопросов, которые остаются вне систематизированных разработок исследователей в области педагогики.

The article analyzes the last 10 years of research and summarizes the main theoretical approaches of national scientists about the phenomenon of tolerance in modern pedagogical science. The educator's views are disclosed on ways tolerance future teachers/teacher education institution. Multidimensional definition of tolerance allowed to establish the classification of this phenomenon on the social spheres of life and hierarchical ascent. The basic types of tolerance are described which most attention is paid in the national pedagogical discourse, namely international, interethnic, intercultural tolerance. Considered the structure of tolerance combined conceptual and values, personality, motivation and action-behavioral components. Outlined the range of issues that remain outside the systematic development of researchers in the field of pedagogy.

Ідеї толерантності, толерантної педагогіки набувають все більшого визнання в сучасному світі. Все більше країн уводять їх в свою освіту, державно-суспільне життя, розглядають як невід'ємний засіб взаєморозуміння, довіри між народами, збереження миру на землі. Толерантність поглядів, суджень людей є однією з найважливіших характеристик демократичного суспільства. Без розвитку та підвищення рівня толерантності сучасної людини неможливий розвиток гуманного суспільства.

Провідну роль у процесі формування толерантності в суспільстві належить системі освіти. Сучасні соціокультурні умови, процеси глобалізації з їхніми суперечливими явищами висувають перед системою освіти складне завдання – підготувати молодь до життя в умовах полікультурного середовища, формування уміння спілкуватися і співпрацювати з людьми різної статі, віку, національності, раси, віросповідання.

У зв'язку з цим перед науковими та педагогічними працівниками освітніх закладів виникають складні і відповідальні завдання, які не можуть бути виконані без надання

нового фундаменту змісту, формам і методам навчання і виховання учнівської й студентської молоді. Цього можливо досягти лише шляхом підвищення культурного рівня, відродження загальнолюдських духовних цінностей, оновлення освітньої системи, повернення її до гуманістичних джерел, до морального виховання юнацтва.

Ідеї формування та розвитку толерантності (далі – Т.) мають глибоке коріння в поглядах Ж. Ж. Руссо, Г. Сковороди, Л. Толстого, М. Монтессорі, К. Вентцеля, Р. Штейнера, М. Реріха, О. Швейцера, К. Ушинського, В. Сухомлинського, Ш. Амонашвілі.

Звернення до педагогічних джерел демонструє той факт, що дослідженню підлягали й окремі педагогічні аспекти Т. Зокрема, розглядалося формування ставлення вихованців до Т. як суспільно значущої цінності (В. Береговий, І. Бех, Т. Болотіна, Б. Гершунський, О. Грива, О. Клепцова, І. Крутова, В. Лекторський, М. Міріманова, Р. Рієрдон, П. Степанов); виховання міжетнічної (Т. Г. Абдулкарімова, Н. Єдигова, Н. Магомедова, Ф. Малхозова, Н. Мольденгауер, З. Мубінова, В. Тишков); формування міжособистісної Т. учнівської молоді (Г. Безюлева, Г. Скрябіна, Г. Солдатова, О. Шарова, Г. Шеламова).

На початку ХХІ ст. проблема Т. набула особливої актуалізації у педагогічному середовищі. Сьогодні існує значна кількість дисертаційних праць, автори яких розглядають проблеми Т. в учнівському середовищі, пропонуючи свої, інколи суперечливі, варіанти розв'язання проблеми.

Формулювання мети статті (постановка завдання). Розглядаючи виховання Т. в людських стосунках стратегічним завданням освіти у ХХІ ст., визначили мету статті як дослідження еволюцію ідеї Т. в освітній парадигмі України початку ХХІ століття задля відтворення сутнісної характеристики феномену Т. сьогодення. Завдання статті: висвітлити та узагальнити основні теоретичні підходи вітчизняних науковців щодо феномену Т. та дослідити динаміку її розвитку на даному етапі на основі узагальненого аналізу дисертаційних досліджень у сучасній педагогіці.

Звернення до дисертаційних досліджень із педагогічних спеціальностей переконує в актуальності теми, її злободенності з одночасним достатньо одностороннім її розгляді. Протягом останніх років захищено низку кандидатських дисертацій з питань формування Т. в учасників навчально-виховного процесу (С. Авраменко, М. Андрєєв, Л. Бернадська, Т. Білоус, О. Волошина, О. Грива, Т. Гурова, Я. Довгополова, А. Зінченко, Ю. Ірхіна, М. Карандаш, Е. Койкова, О. Матієнко, Л. Олексюк, О. Орловська, А. Ремньова, А. Скок, Н. Скрипник, О. Столяренко, Ю. Тодоровцева та ін.). Задля встановлення особливостей еволюції сутнісної характеристики Т. у сучасних дослідженнях зупинимося на деяких роботах вище указаних науковців.

Дослідники переважно зосереджують увагу на певному суб'єктові навчально-виховного процесу: формування Т. вчителя під час професійної підготовки (М. Андрєєв, Ю. Ірхіна, М. Карандаш, О. Орловська, Ю. Тодоровцева), виховання Т. у вихованців дошкільних установ (Н. Скрипник), в учнів різних вікових груп (С. Авраменко, Л. Бернадська, О. Волошина, О. Грива, Т. Гурова, Е. Койкова, О. Матієнко, А. Ремньова), студентів (Т. Білоус, Я. Довгополова, Л. Олексюк, О. Столяренко) або ж на проблемі виховання певного виду толерантності (міжнаціональної, міжетнічної тощо). Формування Т. майбутнього вчителя загальноосвітньої школи досліджується у роботах М. Андрєєва [1], Ю. Ірхіної [9], М. Карандаша [10], Ю. Тодоровцевої [16].

Подаючи різні визначення феномену Т., вчені намагаються створити класифікацію її різновидів, подати своє бачення педагогічних завдань із виховання Т. на різних ступенях освітньо-виховного процесу, відповідно до чого пропонують своє бачення структури Т. у педагогічному ракурсі. Практично всі науковці стверджують, що поняття миру, ненасильства, толерантності, прав людини, рівних прав чоловіків і жінок, солідарності є ключовими в ідеології демократичного суспільства, що зумовило посилення уваги до проблем Т. з розвитком суспільного життя. Особливо активно проблема Т. почала обговорюватися з середини 90-х рр. ХХ ст., коли було ухвалено „Декларацію принципів толерантності” (резолюція Генеральної асамблеї ЮНЕСКО № 5.61 від 16.11.1995 р.). У цьому документі термін „толерантність” має кілька трактувань: 1) повага, прийняття та розуміння багатого різмаїття культур нашого світу, наших форм самовираження і способів прояву людської індивідуальності; 2) чеснота, яка робить можливим досягнення миру й сприяє

заміні культури війни культурою миру; 3) активне ставлення, що формується на основі визнання універсальних прав і основних свобод людини; 4) відмова від абсолютизації істини та затвердження норм, установлених в міжнародних правових актах у галузі прав людини [8]. Завдяки такому широкому визначенню поняття, Т. стала предметом вивчення багатьох людинознавчих наук (філософії, психології, соціології, етики, педагогіки та ін.). Тому проблему Т. можна назвати міждисциплінарною, а поняття „толерантність” таким, що має широкий діапазон смислового навантаження, оскільки в нині не існує єдиного, усіма визнаного визначення Т.

Філософський аналіз поняття Т. (Р. Валітова, П. Кінг, В. Лекторський) дає змогу трактувати його як особливий принцип існування того світу, який людина будує на основі розуміння й прийняття множинності та різноманіття буття й визнання неминучості співіснування розходжень. За таких умов інша позиція поважається або змінюється власна. Як чинник, що спрямовує міжособистісні відносини в суспільстві до співробітництва та пов’язує індивідів між собою, розглядає Т. соціологія. Із цих позицій Т. характеризується установкою на доброзичливе сприйняття „іншого”, бажанням не лише зрозуміти, але й, наскільки можливо, прийняти традиції, культуру, переконання, вірування, інтереси, цінності „іншого”.

Як стійкість до конфліктів, готовність до діалогу з людиною, що викликає негативну реакцію, здатність індивіда у проблемних і кризових ситуаціях активно взаємодіяти із зовнішнім середовищем з метою відновлення своєї нервово-психічної рівноваги, успішної адаптації, недопущення конфронтації й також розвитку позитивних взаємин із собою й навколишнім світом розуміють Т. у психології (О. Асмолов, С. Братченко, Н. Тарабріна). Психологічна наука наголошує на тому, що Т. – це якість, що характеризує ставлення до іншої людини як до рівноцінної особистості, виражається у свідомому придушенні почуття неприйняття, викликаного всім тим, що знаменує в іншому інше. Вона виявляється в гуманності, рефлексивності, волі, відповідальності тощо. Істотними рисами Т. є: активність стосовно подій і людей; компроміс, розумна поступливість, постійна готовність до діалогу; установка рівності взаємодіючих сторін; визнання іншої думки, унікальності й цінності іншої людини. Отже, Т. можна розглядати як принцип і норму існування, світогляд (філософія), людську цінність, фактор соціалізації особистості, позицію до тих соціальних реалій, які оцінюються позитивно як припустимі, незважаючи на їх „інаковість” (соціологія), особистісну якість і здібність, готовність до взаємодії і відносин, орієнтир поведінки, спрямованої на конструктивну взаємодію із цим „іншим” у різноманітних ситуаціях (психологія).

Звернення до досліджень із проблеми виховання Т. дозволяє констатувати, що соціокультурний, етичний, психологічний і філософський аспекти Т. сьогодні вивчені набагато ширше, порівняно з педагогічним. Попередній розгляд тлумачення Т. гуманітарними науками (філософія, соціологія, психологія) створює підґрунтя для педагогічного висвітлення проблеми. Творче використання принципу Т. у процесі навчання стає запорукою ефективності освіти, з одного боку, а також створює сприятливі умови для подальшої експансії Т. в інші сфери соціальних відносин. Вихованню і формуванню якостей Т. особистості сьогодні приділяється значна увага у педагогічному дискурсі.

Процес формування Т. в учасників навчально-виховного процесу значною мірою залежить від гуманістичних принципів, які відображають його сутність. У психолого-педагогічних працях відомих педагогів, учених, зокрема: Ш. Амонашвілі, І. Беха, О. Савченко В. Сухомлинського, О. Сухомлинської та ін., чітко виокремлено основні гуманістичні принципи педагогічної взаємодії: ставлення до людини як найвищої цінності, повага її честі й гідності, визнання демократичних свобод щодо іншої культури, мови, віросповідання тощо. У цьому контексті розвиток Т. у сфері освіти означає культивування відносин відкритості, реальну зацікавленість у культурних відмінностях, визнання різноманіття, формування здібності розпізнавати несправедливість та здійснювати кроки для її подолання, а також вміння конструктивно усувати суперечності та долати протиріччя.

На думку В. Кременя: „Освіта повинна готувати людину, органічно адаптовану до життя у світі багатоманітних зв’язків – від контактів із найближчим оточенням до глобальних. Тому так важливо співжити з іншими людьми й суспільними структурами,

виробляти вміння регулювати різні психологічні, політичні, міжнаціональні конфлікти з дотриманням вимог культури плюралізму думок. Людина має розуміти і керуватися світоглядними принципами „єдність у розмаїтті” та „доповнення замість протиставлення” [12, 5].

Педагоги наголошують, що в сучасному суспільстві необхідний новий тип особистості, яка вміє швидко пристосовуватися до будь-яких змін, гнучка, допитлива й зацікавлена, спроможна розуміти процеси, які відбуваються в мінливому середовищі, та впливати на них, здатна зберігати самовладання в умовах невизначеності, працювати й мислити в різних сферах.

У педагогічних дослідженнях Т. вчителя розглядається як „заснована на ціннісних і гуманістичних орієнтаціях професійна здатність зрозуміти, визнати й прийняти суб'єктів педагогічного процесу – учнів, учителів, адміністрацію школи, батьків учнів – такими, якими вони є, – носіями інших цінностей, логіки мислення, форм поведінки, суб'єктного досвіду, встановлювати відносини співробітництва в процесі взаємодії із суб'єктами, аналізувати й критично оцінювати суб'єктний досвід і поведінку. Розуміння є здатністю дивитися на світ очима іншого суб'єкта; визнання – здатність бачити в ньому носія інших цінностей, поглядів, образу життя, усвідомлення його права бути інакшим; прийняття – позитивне ставлення до нього як іншого” [1; 6]. М. Карандаш, Ю. Тодоровцева вважають, що Т. вчителя проявляється за умови обов'язкового встановлення з суб'єктами освітнього простору відносин довіри, співпраці, компромісу, радості, товариствості, емпатії та психологічного комфорту [10; 16].

У дослідженнях Т. Білоус, Ю. Ірхіної, М. Карандаша, О. Орловської, А. Скок, Ю. Тодоровцевої йдеться про виховання Т. майбутніх учителів/викладачів у процесі професійної підготовки та характеризуються комплексом педагогічних умов, серед яких Т. Білоус відзначає формування знань – підвищення рівня інформованості студентів про сутність і змістовні аспекти феномена Т., особливості вивчення цього явища в рамках різноманітних сфер і галузей знань; розвиток у студентів ціннісних орієнтацій, що включають у себе інтереси, мотиви, оцінки та норми поведінки, спрямовані на засвоєння та застосування в практичній діяльності й спілкуванні етичних принципів Т. (рівності, співробітництва, свободи вибору та ціннісного самовизначення); формування вмінь толерантної міжособистісної взаємодії, що є практично-поведінковою стороною процесу виховання Т.; формування установки на Т., яка полягає в емоційно-вольовій готовності до рівноправного діалогу з іншим, до його цілісного критично-доброзичливого розуміння [4; 8].

Формування Т. майбутнього вчителя/викладача навчального закладу вчені (Т. Білоус, А. Скок, Ю. Тодоровцева) пов'язують із професійною компетентністю. Досліджуючи різні аспекти професійної компетентності вчителя/викладача навчального закладу, науковці роблять висновок про те, що комунікативна Т. викладача повинна виступати важливим складником цієї компетентності. Комунікативна Т. є важливою психологічною умовою становлення стосунків „викладач – студент”, „учитель – учень”, вона лежить в основі взаємної довіри і на розуміння між викладачами та студентами, сприяє вияву доброзичливості, допомагає встановленню сприятливого психологічного клімату в колективі вищого навчального закладу. Комунікативна Т., на думку А. Скок, являє собою „такий вид соціально-психологічної толерантності, який репрезентує ставлення особистості до інших людей, їх психічних станів, якостей чи вчинків в ситуаціях комунікативної взаємодії. Комунікативна толерантність викладача вищого навчального закладу – це таке ставлення викладача до студентів, яке характеризується повагою й визнанням рівності студентів у ситуаціях комунікативної взаємодії, відмовою від домінування, врахуванням індивідуально-психологічних особливостей студентів в процесі спілкування та створення умов для їх самореалізації” [15, 8].

Загалом дослідники висловлюють різні погляди на формування Т. вчителя. Так, М. Андреев вважає, що толерантність вчителя формується вже під час професійної діяльності шляхом створення такої системи роботи, основними напрямками функціонування якої є: взаємодія вчителя з іншими вчителями; взаємодія вчителя з батьками; з адміністрацією та психологом, у процесі самоосвіти і самовиховання [1].

Ми поділяємо думку вищезгаданих дослідників і вважаємо, що Т. майбутнього вчителя має бути сформована у процесі професійної підготовки у вищому навчальному закладі, але відповідне підґрунтя закладається на попередніх етапах освіти. Процес виховання Т. дітей дошкільного віку, учнів середніх загальноосвітніх шкіл та студентів став предметом досліджень Н. Скрипник (виховання толерантних взаємостосунків у дошкільників), С. Авраменко, Л. Бернадської, О. Гриви, О. Волошиної, А. Ремньової (виховання Т. у підлітків), Е. Койкової, Т. Гурової (виховання Т. у молодших школярів), О. Матієнко (виховання Т. у старшокласників), А. Зінченко, Л. Олексюк (виховання Т. у студентів).

У межах запропонованих досліджень вчені трактують феномен Т. як: особистісно-моральне утворення (Л. Бернадська); моральну якість особистості (О. Волошина); моральну цінність (Т. Гурова); людську чесноту, активну життєву позицію, якість особистості (Е. Койкова). Поділяємо думку Е. Койкової, яка визначає Т. як людську чесноту (мистецтво жити в світі різних людей та ідей, здатність мати права і свободи, при цьому, не порушуючи прав і свобод інших людей); як активну життєву позицію на основі визнання іншого; як ставлення до людей (прийняття іншої людини такою, якою вона є, визнання багатомірності і самотності будь-якої культури, прийняття норм та правил, відмова від зведення різноманіття до одноманітності або переважання якогось одного погляду й позиції, розуміння та прийняття традицій, цінності і культури представників іншої національності й віри); як якість особистості дитини, що визначає характерну для неї поведінку, діяльність і мислення [11].

Багатоаспектність визначення поняття Т. дозволяє науковцям класифікувати цей феномен. Серед багатьох систематизацій виділяється класифікація Т. за соціальними сферами буття: гендерна, вікова, освітня, міжнаціональна, расова, релігійна, географічна, міжкласова, фізіологічна, політична, сексуально орієнтована, маргінальна [5, с. 281]. М. Мацковський визначає види Т. за ієрархічним принципом сходження: протекціоністська, ціннісна, прихована, вербальна, агресивна [14, с. 34-41]. Найбільш універсальною вважаємо класифікацію видів Т., представлену доктором психологічних наук Г. Бардієр: міжвікова, гендерна, міжособистісна, міжетнічна, міжкультурна, міжконфесійна, професійна, управлінська, соціально-економічна та політична [2]. Саме цю класифікацію ми взяли за основу через те, що вона найбільш повно відображає всі аспекти педагогічної діяльності.

Звернення до тем дисертаційних робіт останніх років показує, що найбільше розробок у напрямку виховання міжнаціональної, міжетнічної, міжкультурної Т., що пов'язано з актуалізацією міжетнічних та міжнаціональних конфліктів як усередині держави, так і на міждержавному рівні. Суспільні умови сприяли виробленню таких форм і методів виховання молодого покоління, що були б орієнтовані на формування культури міжетнічних відносин, за якої наявність у безпосередній близькості представників іншої культури сприйматиметься як безперечне благо, яке робить життя кожного багатшим, різноманітнішим і цікавішим.

Саме у такому ракурсі досліджує проблему виховання Т. у дітей та молоді в умовах полікультурного середовища О. Грива. Нею розроблені моделі виховання толерантної особистості та соціально-педагогічної підготовки фахівців до роботи в умовах полікультурності. Зважаючи на особливості полікультурного середовища України та специфіку соціальної роботи з дітьми та молоддю, автор запропонувала такі технології: „виховання толерантної особистості в умовах полікультурного суспільства”, „формування культури гуманних відносин засобами сімейного виховання”, „виховання толерантності в профілактиці негативних явищ в полікультурному середовищі”, а також авторські технології: „створення позитивних комунікативних установок у підлітків”, „формування толерантності в підлітковому середовищі як спосіб профілактики конфліктів на національному ґрунті”, „модель соціально-педагогічної підготовки фахівців з формування Т. у дітей та молоді в умовах полікультурності” [6].

Аналізуючи проблему Т. освіти в полікультурному суспільстві, О. Грива виокремлює комплекс завдань, які можуть бути поставлені перед системою освіти: допомога у становленні культурної ідентифікації особистості й адаптації в умовах сучасного кризового полікультурного суспільства; виховання культури толерантних взаємовідносин у суспільстві

через виховання толерантної особистості, формування її толерантної свідомості; створення умов для реалізації толерантних взаємин між людьми; запобігання негативним явищам, пов'язаним зі специфікою полікультурного суспільства, як-от: соціальна відчуженість, культурна маргінальність, соціальна конфліктність, порушення прав людини, прав меншин, тероризм на етноконфесійному ґрунті.

До проблеми дотримання Т. у полікультурному просторі звертається Е. Койкова („Виховання толерантності у молодших школярів на уроках музики в умовах полікультурного простору”, 2008 рік). Музичне мистецтво дослідниця вважає основним чинником виховання Т. у молодших школярів та визначає педагогічні умови виховання Т.: впровадження в навчально-виховний процес початкової школи методики виховання Т., яка була спрямована на ознайомлення з музикою, традиціями різних народів, та включала методи і прийоми, що сприяють вихованню Т. молодших школярів на уроках музики; виховання таких якостей особистості молодшого школяра, як єдність з іншими, турбота про іншу людину і справедливість у відносинах між людьми; формування еталонів розуміння однією людиною іншої [11].

Одне з головних педагогічних завдань — це створення умов для виховання Т. Цій проблемі присвячено наукове дослідження О. Матієнко. Аналізуючи виховання Т. у старшокласників середніх загальноосвітніх ліцеїв Франції (2006), вона виділяє педагогічні умови формування комунікативної Т. у ліцеїстів: обов'язковість залучення учнів до соціальної діяльності, яка передбачає активну участь в інтенсивній взаємодії з різними суб'єктами; єдність дій усіх соціальних структур, яка забезпечується педагогами Франції; постійний педагогічний моніторинг стану сформованості комунікативної толерантності кожного учня. Він передбачає прогнозування, спостереження та оперативне регулювання проявів комунікативної толерантності у кожного учня в конкретному проміжку часу; структурування відносин в системі учень-учень, учень-педагог; урахування вікової специфіки формування толерантності; підготовка педагогів до педагогічного управління виховним процесом [13].

У контексті нашого дослідження варто звернути увагу на погляди науковців щодо структури Т. Так, Г. Бардієр виділяє афективний, когнітивний, конативний, потребно-мотиваційний, діяльнісно-стильовий, етико-нормативний, ціннісно-орієнтаційний, особистісно-смісловий, ідентифікаційно-груповий та ідентифікаційно-особистісний компоненти толерантності [2, 10].

Л. Бернадська виділяє когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінково-діяльнісний компоненти Т. [3, 7]. М. Андреев представляє структуру Т. у поєднанні когнітивно-ціннісного, перцептивно-емоційного, рефлексивно-поведінкового компонентів [1, 6]. Згідно з Т. Білоус Т. включає наступні складові: пізнавально-світоглядну, емоційно-мотиваційну, діяльнісно-практичну [4, 8]. М. Карандашта Ю. Тодоровцева структуру толерантності вчителя представляють у вигляді взаємодії трьох провідних компонентів: концептуально-ціннісного, особистісно-мотиваційного й діяльнісно-поведінкового [10; 16].

Концептуально-ціннісний компонент Т. виявляється через систему принципів організації педагогічного процесу, серед яких домінантними є такі: пріоритет гуманістичних цінностей; ідея духовної свободи людини; визнання самотності й унікальності кожної людини; віра в невичерпні можливості і здібності особистості; повага до людської гідності; відкритість до сприйняття людських цінностей; орієнтація на діалектичний зв'язок розвитку й саморозвитку особистості; терпимість до думок і поведінки інших людей; зорієнтованість на партнерство і співробітництво. Особистісно-мотиваційний компонент Т. вчителя виявляється через характерні риси його емоційного ставлення до учасників педагогічної взаємодії, а саме: доброзичливість, ввічливість, щирість, лояльність, стриманість, милосердність, емпатійність, справедливість, терпимість. Діяльнісно-поведінковий компонент Т. вчителя реалізується через систему способів його педагогічних дій щодо організації, контролю й оцінки якості діяльності учасників навчально-виховного процесу [16, 9]. Отже, ознайомлення з наявними в науці поглядами на структуру Т. показує, що майже всі дослідники намагаються представити власну структуру Т., тобто єдиної думки не сформовано, що певним чином гальмує ефективне впровадження новітніх педагогічних технологій у загальний процес виховання толерантності учнівства і студентства.

Однією зі сфер, у якій найбільш необхідне формування установок і норм толерантної поведінки, є система освіти, що сприятиме вихованню чуйних і відповідальних громадян. відкритих до сприйняття інших культур, здатних цінувати свободу, поважати людську гідність та індивідуальність. Звернення до наукових праць сучасних учених дало нам можливість зробити висновок, що більшість дослідників зазначили, що Т. є складним феноменом, який має важливе соціальне значення. Порівняльний аналіз наукових робіт педагогів показує, що, досліджуючи процес формування Т., науковці зосереджують увагу на певному виді Т. (міжнаціональна, міжетнічна тощо) або на певній віковій категорії учнів, студентів.

Узагальнюючи викладене, необхідно вказати, що тільки комплексними діями науковців та педагогів різних освітніх установ у процесі навчання та соціалізації особистості можна прищепити молоді толерантне ставлення один до одного, до членів родини, друзів тощо. Варто зазначити, що недостатньо уваги дослідники приділяють формуванню таких видів Т. учасників навчально-виховного процесу, як гендерна, міжособистісна, управлінська, соціально-економічна і політична. Вважаємо, що дошкільний, загальноосвітній, вищий навчальні заклади, як інститути соціалізації, мають забезпечувати всебічний розвиток особистості, а отже, і формування всіх видів Т. Попри те, що майже всі дослідники переконані, що формування толерантної свідомості, яке відбувається у процесі шкільного життя, має важливе та стратегічне значення, багато питань залишаються поза межами систематичних розробок. Серед них – проблема визначення з погляду педагогічних наук поняття „гендерна толерантність”.

Отже, гендерній толерантності як окремому науковому концепту приділяється недостатньо уваги. Формування гендерної толерантності в учнів різних вікових груп потребує подальших досліджень науковців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреев М. В. Формування толерантності вчителя загальноосвітньої школи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 „теорія і методика професійної освіти” / М. В. Андреев. – Харків, 2009. – 23 с.
2. Бардиер Г. Л. Социальная психология толерантности: автореф. дисс. на соискание ученой степени доктора психол. наук : спец. 19.00.05 „социальная психология” / Г. Л. Бардиер. – Санкт-Петербург, 2007 – 45 с.
3. [Бернадська Л. В.](#) Виховання толерантності в учнів 5-7 класів шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 „теорія і методика виховання” / Л. В. Бернадська. – К., 2009 – 20 с.
4. Білоус Т. М. Виховання толерантності в студентів вищих педагогічних навчальних закладів у процесі вивчення іноземної мови. автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 „теорія і методика виховання” / Т. М. Білоус – К., 2009 – 22 с.
5. Галицький І. В. Типи толерантності в сучасному суспільстві / І. В. Галицький // Актуальні проблеми держави і права. – 2010. – Вип.52. – С. 280-289.
6. Грива О. А. Толерантність в процесі становлення молоді в умовах полікультурного середовища : дис. ... д-ра філос. наук : спец. 09.00.10 „філософія освіти” / Грива Ольга Анатоліївна. – К., 2008. – 417 с.
7. Гурова Т. Ю. Виховання толерантності молодших школярів в умовах полікультурного освітнього простору : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 „теорія і методика виховання” / Т. Ю. Гурова – Луганськ, 2012 – 22 с.
8. Декларація принципів толерантності, схвалена Генеральною конференцією ЮНЕСКО на 28-й сесії в Парижі 16 листоп. 1995 р. // Віче. – № 11(128). – 2002. – С. 12-13.
9. [Ірхіна Ю. В.](#) Формування професійної толерантності майбутніх викладачів вищої школи: автореф. дис ... канд. пед. наук / Ю. В. Ірхіна. – Одеса : Б.в., 2011. – 20 с.
10. Карандаш М. М. Толерантність як педагогічний феномен [Текст] / М. М. Кардаш // Полікультурність, діалог і злагода : українські реалії / Міжнародна науково-практична конференція: матеріали. – Мелітополь, 2008. – 304 с.

11. Койкова Е. І. Виховання толерантності у молодших школярів на уроках музики в умовах полікультурного простору : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 „теорія і методика виховання” / Е. І. Койкова. – Луганськ, – 2009. – 22 с.
12. Кремень В. Г. Філософія освіти XXI століття / В. Г. Кремень // Педагогіка і психологія. – № 1. – 2003. – С. 5.
13. Матієнко О. С. Виховання толерантності у старшокласників середніх загальноосвітніх ліцеїв Франції: дис. канд. пед. наук: спец. 13.00.07 „теорія і методика виховання” / Матієнко Олена Степанівна. – К., 2006 – 203 с.
14. Мацковский М. Толерантность как объект социологического исследования / М. Мацковский // Век толерантности : науч.-публицист. вестн. – М. : МГУ, 2001. – Вып. 3-4. – С. 34–41.
15. Скок А. Г. Соціально-психологічні умови формування комунікативної толерантності у викладача вищого навчального закладу. автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук : спец. 19.00.05 „соціальна психологія; психологія соціальної роботи” / А. Г. Скок. – К., 2007. – 19 с.
16. Тодорцева Ю. В. Формування толерантності майбутніх учителів у процесі професійної підготовки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 „теорія і методика професійної освіти” / Ю. В. Тодоровцева. – Одеса, 2004. – 23 с.

Рецензент: д. пед. н., проф. Дороніна Т.О.